

О. О. Яшан

ЖИТТЯ В ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944 рр.)

На основі дослідження архівних джерел, свідчень очевидців та історіографічних напрацювань авторка досліджує повсякденне життя населення України в умовах нацистсько-фашистської окупації 1941 – 1944 рр.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація України, повсякденне життя.

Історія українського народу насичена подіями різного масштабу та значення, різного емоційного забарвлення, які пов'язані зі здобутками та втратами, перемогами та поразками. Іноді ці події завдаючи тяжких душевних ран, колективних психологічних (психічних) травм, відбиваючись на генетичному рівні і закарбовуючись у пам'яті багатьох наступних поколінь, на довгі роки залишають глибокий слід і в масовій свідомості великих спільнот. Як правило, такі події стають не лише важливими, а й визначальними сегментами історичної та національної пам'яті. Такою важливою подією в історії українського народу стала Друга світова війна і окупація України зокрема. Як слушно зазначає О. Лисенко: «Пам'ять про війну є духовно-історичним надбанням нашого народу, яке, з одного боку, витворює підвалини його самодостатності й самобутності, а з іншого, – органічно інтегрує його в загально цивілізаційний потік, підносить до рівня інших народів, які активно творили історію. В цілому ж – це надзвичайно складний, суперечливий, строкатий, багато в чому навіть парадоксальний феномен, який важко досягнути в чорно-білому спектрі й більш-менш однозначно оцінити» [1, с. 3].

Війна – це велика людська трагедія, тому пам'ять про окупаційний режим на теренах України має генетичну основу і передається із покоління в покоління. Український народ, який хоча і зазнав чи не найбільших втрат у роки Другої світової війни, так і залишився під тінню СРСР «невідомим» учасником війни. Тому саме не військові здобутки, а людській вимір цієї глобальної трагедії зближує нас з іншими народами Європи. Виходячи з цього, обов'язково в центрі уваги, при дослідженні Другої світової війни та окупації повинна бути людина.

Метод усної історії дає можливість очима звичайних людей, які пережили окупацію, подивитися на лихоліття війни, звертаючись до їх пам'яті, використовуючи їх емоційні, безпосередні спогади встановити картину окупаційної буденності, психологічну атмосферу того часу. Однак, на превеликий жаль, більша частина людей, які пережили війну так і не змогли розповісти нам свою правду війни. Тривалий час тема життя в окупації була небажаною, виключенням було хіба що боротьба руху Опору та жорстокість окупантів. Тому довгий час люди боялися через ідеологічний тиск з боку влади згадувати ті аспекти окупаційного буття, які ретельно замовчувались або ретушувались режимом (і

такі випадки, нажаль, зустрічаємо до цього часу). Окремі аспекти окресленої проблеми знаходили висвітлення в публікаціях таких сучасних вітчизняних дослідників, як О. Стяжкіна, О. Яшан, Т. Нагайко, Т. Пастушенко та інших [2].

Авторка ставить за мету розкрити питання щодо життя на окупованій території України місцевого населення.

У перші дні війни реакція населення в цілому визначалась ще тими пропагандистськими штампами, які було вироблено в передвоєнний період, і які не відповідали драматизму ситуації. М. М. Тараканов (диреген-хормейстер Київського оперного театру, заслужений артист УРСР) серед причин, які завадили йому евакуюватись з Києва, називає: «...Я, во-первых, считал невозможным занятие немцами Киева, а во-вторых, чувствовал неудобным уехать, не послужив искусством фронту» [3, арк. 16].

В свідомості людей ще залишились згадки про німецьку окупацію України 1918 р., під час якої німці поводитись відносно цивілізовано. Тоді прихід німецької армії на деякий час обернув Україну на базу стабільності й спокою, порівняно зі збільшовиченою Росією. Хоч, як це не дивно, надії на німців разом з українцями поділяли влітку 1941 р. й багато євреїв, які вважали повідомлення про антисемітизм Гітлера вигадкою радянської пропаганди. «Я не совсем осознал всю опасность, какую несет с собой народам Советского Союза германский фашизм и его разбойничья армия. Я с некоторым скептицизмом и недоверием относился к сообщениям советской пропаганды о зверствах и насилиях, чинимых оккупантами и их подлых замыслах по отношению к народам Европы и, в частности, к населению Советского Союза. Хочу искренно отметить, что такие настроения были у меня не потому, что я был настроен против Советской власти или восхвалял и одобрял действия немцев в оккупированных областях. Я просто не мог себе представить, что такие зверства, насилия и невыносимые условия для человеческой жизни могут допустить немцы» [3, арк. 17]. Досить показовими в цьому контексті є висловлювання члена-кореспондента Академії архітектури СРСР, лауреата Сталінської премії, архітектора В.І. Заболотного: «Я не верю в эти цифры (про факти злочинів нацистів – О. Я.). Какой смысл им расстреливать. Ведь немцы тоже люди, а не звери. Во всех этих сообщениях много агитации» [4, арк. 66]. Людська пам'ять зафіксувала немало підтверджень схвального ставлення населення до приходу німців.

На початку окупації, коли поведінка ворога, здавалось не представляла прямої загрози, вона все ж таки викликала пересторогу і недовіру у населення. «Вперше побачила німців в 1941 р.... Перше враження – це невідомість, цікавість і страх, що ж з нами буде» – пригадує М. В. Сорока з с. Чижівка Звенигородського району Черкаської області [5].

Ставлення окупантів до місцевого населення в залежності від ситуації було різним, тому окупант має різні найменування, різні характери, різні моделі поведінки. Як правило, окупанта називають «німцем», але виокремлюють «есесівців» і «фашистів»: «Німці тоже были різні. Одні нічого поганого не робили, то і ставились до них, можна сказати, байдуже, а есесівців боялись і старались не попадати на очі» [5].

Однією з найголовніших прикмет окупаційного режиму стала визначена планом «Ост» політика тотального терору, ретельно продумана система карально-репресивних заходів: розпочалися масові розстріли, криваві розправи над мирними жителями, взяття заручників, спалення сіл. «В 6 один ранку хутір було оточено (свідчення про знищення Вдовичиноного хутора 19.10.43 – О. Я.). ...Кругом чувся крик і плач. Малих дітей живими кидали в ями. В однієї жінки на руках була восьмимісячна дитина. Фашист проколов її штиком» [6, арк. 36].

Жахлива трагедія сталася у с. Цибулеві Монастирищенського району, де нацистські нелюди відібрали 105 дітей у тамтешніх працюючих жінок всіх їх, без будь-яких очевидних мотивів, вбили і заборонили поховати. Частину приречених на смерть юних цибулівчан возили селом у клітках, а потім закопали живцем [7, арк. 33].

Але людська пам'ять закарбувала не тільки факти жорстокого терору, а й події які не вписувались у всезагальний терор окупантів. «Моя ж мати, коли її схватили з малою дитиною на руках, почала просити німця, щоб той убивав спочатку її, а потім дитину. Вона боялась, щоб мале дитя не закопали живцем у землю. Але не всі німці з кам'яним серцем. Він узяв мою матір і ще одну жінку з дитиною і вивіз їх з села. Свою сорочку дав, щоб мати замотала дитину. Так ми залишились живі» [6, арк. 36]. П. Д. Шаповалова розповідала, що серед німецьких солдат, які стояли в селі, був кухар, який «не тільки сам добре відносився до них, давав малечі попоїсти, що залишилось недоїдене, а і не дозволяв іншим чипати. ...Він говорив «Матка кіндер гуд» і показував пальцем на себе казав: «2 кіндер». І на останок дав їм пів мішка борошна і шматок сала [8]. «Один з німців сідав біля мене і плакав, тому що я була русява тай схожа на його доньку» [9]

«У мене в дворі німецька кухня стояла. ... До мене всі сходились у двір на обід. Нас заставляли варить їм. Вони ходили по хатах, грабували людей. Привезуть кабана, заріжуть його, вип'ють сиру кров. А воше й у них повно було. Мастить маслом на хліб, а разом з маслом вошу роздавить. Ми ті воші парили у них, але нічого не помагало» [6, арк. 3].

Дивувало населення як безкультурно поводитись німецькі солдати: «У нашій хаті був штаб німецький, а у дворі лежали верби, а вони ото штани поскидають і в туалет не йдуть, а прям під ту деревину сідають. (Сміється) А тітка моя каже: «Ой, свині такі...», а один почув, та як присів: «Хто швайн, хто швайн?» (Сміється) [10].

«У нас жило два німці. Як сказали, що будуть засилати, то мама зробила рейвах в хаті, щоб німці як прийдуть, побачать що насмічено і відмовляться в нас жити, але комендант наказав прибрати. Було в нас у хаті 2 стільці, одне крісло. Німець сідав на нього і хилитався, а мати тим часом поралась біля плити і промовляла «Та щоб він провалився». Одного разу так і сталося, упав аж ноги піднялися» [9].

В першу чергу, війна загрожувала чоловікам, тому жіноча пам'ять закарбувала моменти пов'язані з їх переховуванням. «Німці почали ворушитися в селі і шукати чоловіків, які залишились. Прийшлося переховувати чоловіка.

Одного разу заховала я його в копаному погребі, і накрила коров'ячою шкурою. У цьому погребі було дуже душно, а чоловік мій міг в любий час закашляти. Як тільки я його заховала, підійшли до погребця німці, і сіли коло шкіри покурити, а в мене й серце обімліло. Вони походили по двору та і пішли. Я до погребця, а чоловік таки живий» [6, арк. 30].

Людська пам'ять не оминула ще одного ворога, який був жорстоким і підступним – поліцаї-зрадники. У деяких селах німецьких гарнізонів не було, тому саме вони наглядали за населенням, встановлюючи свої порядки, безчинствували [11, арк. 2, 3, 6, 7, 4, 50 в.]. «Німецькі наглядачі» були скрізь, вони стежили за населенням, доповідаючи про кожен крок, були дуже жорстокі. «Староста хутора Купрак був дуже жорстокою людиною. Коли його викликали в Чигирин, то він сказав, що на хуторі всі партизани. Спочатку він награвував собі все необхідне і вивіз його на семи підводах з хутора. А в 6 годин ранку хутір було оточено» [6, арк. 36].

«Пригадую, поруч жив сусіда, добрий та чуйний чоловік, учитель трудового навчання. Поліцаї постукали у 2 години ночі, визвали із собою. ...Провели його бідного через кілька дворів і розстріляли. ... Жінку і дитину не трогали. А чого запам'яталися? Така красива пара була. Розповідають односельці, що одному поліцаю подобалась дружина вчителя, вона, дійсно, була красуня.... От у поліцаю була злоба на чоловіка, його був час. От так люди гинули від своїх. Жахливі були часи» [12].

Але були і випадки, коли, ризикуючи власним життям і життям своїх родин, поліцаї попереджали про облави, допомагали уникнути Німеччини, врятуватись від смерті [5]. «По сусідству у нас були, ну, штундісти, а як на їх, ну, «штунде» ми на них казали, яка в них віра ну я ж його не знаю яка в їх віра, ну вони празнували суботу. ... Оце в штундистів їхній син був поліцаєм – це ж Данило, він недавно ж тільки помер, він довгий вік прожив от. Але ж розказують, що він допомагав нашим, деякі повідомлення там важливі що там, застерігав од Німеччини щоб ховалися, якщо знав що будуть той вобщем всякі такі нашим сообщав, а як він не боявся – я не знаю. А після війни його судили, то оце тьоті Зої прабабушка, вона тоже активістка була – подруга моєї бабушки, недалеко жили, так вона поїхала в Чигирин на суд і відстояла його і його не судили. Вона розказала і доказала який він, як, стільки він допоміг людям, армії от. Ото такий був випадок, а то ж були і зрадники, ну оце ж за одного, що такий був, то його оправдали» [10].

Отже, людська пам'ять про війну й окупацію є живою і болісною темою, але саме розповіді людей, що пережили ці події, є неоціненим джерелом, яке повинно стати у нагоді в процесі відтворення людської історії окупаційної повсякденності 1941 – 1944 рр. Саме через призму такої сімейної пам'яті відбувається деідеологізація війни у сучасного молодого покоління. «Те, що пережили ми, підлітки, на долю яких випала війна, зовсім по-іншому дивилися на життя. Не так багато залишилось односельців, які бачили на власні очі смерть і дивились їй в обличчя. Але доля, мабуть, над нами змилостивилась і залишила в живих, щоб ми передали це прийдешнім поколінням» [13].

Список використаних джерел

1. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // УДЖ. – 2004. – № 5. – С. 3–16.
2. Стяжкіна Олена «Ми жили»: жіночі історії окупації Східної України: підходи і робочі гіпотези до аналізу / Олена Стяжкіна // Українознавчий альманах. Вип. 6. – К., 2011. – С. 146–151 ; Яшан О. О. Повсякденне життя селян під час окупації 1941 - 1944 р. (на матеріалах Центрального регіону України) / О. О. Яшан // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка. - Вип. 2, 2009. – С. 173–176 ; Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей) / Т. Нагайко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 148–165 ; Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх оstarбайтерів / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 11. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. – № 11. – С. 166–175.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України – Ф. 6. – Спр. № 31418 фп.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 685.
5. Спогади Сороки М. В., с. Чижівка Звенигородського району Черкаської області – архів авторки.
6. Державний архів Черкаської області (ДАЧО) – Ф. р-5791. – Оп. 1. – Спр. 3.
7. ДАЧО. – Ф. п-1132. – Оп. 1. – Спр. 381.
8. Спогади Шаповалової П. Д., с. Білоусівка Драбівського району Черкаської області – архів авторки.
9. Спогади Попенко Р. П., с. Чайківка Христинівського району Черкаської області – архів авторки.
10. Спогади Палієнко Є. Х., с. Тіньки Чигиринського району Черкаської області – архів авторки.
11. ДАЧО – Ф. Р- 534. – Оп. 1. – Спр. 3.
12. Спогади Кузик Т. Х. (Балабушка), с. Голоківка, Чигиринського району, Черкаської області – рукопис авторки.
13. Спогади Безсінного М. І., уродженець с. Вдовичий Хутір, Черкаської області, жителя смт. Олександрівка Кіровоградської області – архів авторки.

References

1. Lysenko O. Ie. Druha svitova viina yak predmet naukovykh doslidzhen ta fenomen istorychnoi pam'iaty // UIZh. – 2004. – № 5. – S. 3–16.
2. Stiazhkina Olena «My zhyly»: zhinochi istorii okupatsii Skhidnoi Ukrainy: pidkhody i robochi hipotezy do analizu / Olena Stiazhkina // Ukrainoznavchyi almanakh. Vyp. 6. – K., 2011. – S. 146–151 ; Yashan O. O. Povsiakdenne zhyttia selian pid chas okupatsii 1941 – 1944 r. (na materialakh Tsentralnoho rehionu Ukrainy) / O. O. Yashan // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia. – Ternopil : Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, Vyp. 2, 2009. – S. 173–176 ; Nahaiko T. Zhyttia selian na okupovanii terytorii Ukrainy

- v roky Druhej svetovoi viiny (za materialamy tsentralnykh oblastei) / T. Nahaiko // Storinky voiennoi istorii Ukrainy : zb. nauk. st. / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. – K., 2007. – Vyp. 11. – S. 148–165 ; Pastushenko T. Budni natsystytskoi okupatsii Ukrainy u spohadakh kolyshnykh ostarbaiteriv / T. Pastushenko // Storinky voiennoi istorii Ukrainy. – Vyp. 11. – Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. – № 11. – S. 166–175.
3. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy – F. 6. – Spr. № 31418 fp.
  4. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy. – F. 1. – Op. 23. – Spr. 685.
  5. Spohady Soroky M. V., s. Chyzhivka Zvenyhorodskoho raionu Cherkaskoi oblasti – arkhiv avtorky.
  6. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti (DACHO) – F. r-5791. – Op. 1. – Spr. 3.
  7. DACHO. – F. p-1132. – Op. 1. – Spr. 381.
  8. Spohady Shapovalovoi P. D., s. Bilousivka Drabivskoho raionu Cherkaskoi oblasti – arkhiv avtorky.
  9. Spohady Popenko R. P., s. Chaikivka Khrystynivskoho raionu Cherkaskoi oblasti – arkhiv avtorky.
  10. Spohady Paliienko Ie. Kh., s. Tinky Chyhyrinskoho raionu Cherkaskoi oblasti – arkhiv avtorky.
  11. DACHO – F. R- 534. – Op. 1. – Spr. 3.
  12. Spohady Kuzyk T. Kh. (Balabushka), s. Holovkivka, Chyhyrinskoho raionu, Cherkaskoi oblasti – rukopys avtorky.
  13. Spohady Bezsinnoho M. I., urodhenets s. Vdovychi Khutir, Cherkaskoi oblasti, zhytelia smt. Oleksandriv

Стаття надійшла до редакції 12.01.2017 р.

О. Яшан

ЖИЗНЬ В ОККУПАЦИИ (1941 – 1944 гг.)

На основе исследования архивных источников, свидетельств очевидцев и историографических наработок автор исследует повседневную жизнь населения Украины в условиях нацистско-фашистской оккупации 1941 – 1944 гг.

Ключевые слова: Вторая мировая война, оккупация Украины, повседневная жизнь.

O. Yashan

LIFE IN THE OCCUPATION (1941 – 1944)

On the basis of archival sources, eyewitnesses accounts and historiographical developments the author explores daily lives of the population of Ukraine under Nazi-fascist occupation in 1941 – 1944.

Keywords: World War II, occupation of Ukraine, everyday life.